Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 7 | March 2015 ISSN:- 2393-8900

Research Article

डिगी येथील मंदिर स्थापत्य व मुर्तिशिल्प

जगदीश व्यंकटराव भेलोंडे

इतिहास विभाग प्रमुख , शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, □न्नड.

सारांश :

डिगी या गावातील प्राप्त शिल्पस्थापत्य अवशेषावरून या गावास ऐतिहासिक वारसा लाभलेला दिसतो. विष्णू या देवतेसाठी मंदिराची निर्मीती झालेली आहे. डिगी पासुन जवळच असलेल्या नागद येथील सामंत राज्यकर्त्यांनी या मंदिराची निर्मीती केली असावी. विष्णुच्या विविध अवताराच्या २४ प्रकारच्या मुर्ति सांगितल्या आहेत. त्यापैकी मुख्य स्थानक अवस्थेतील विष□ मुर्ति ही केशव प्रकारची आहे. येथील सर्व मुर्तिमध्ये योगीक आसने व योगीक मुद्रा दर्शविलेली आहे. मध्ययुगीन पुर्व कालखंडातील मुर्तिशिल्पावर कोरण्यात येणारी अलंकार पद्धती व वेशभुषा या मुर्तिशिल्पामध्ये जाणवते. गर्भगृहाच्या प्रवेशद्वारावरील नक्षीकाम व स्तंभावरील नृतिकेच्या मुर्ति या अतिशय सुंदर आहेत. सभामंडपाची रचना नृत्य गायनासाठी केलेली असावी. अतिशय सुंदर कलाकृती निर्माण करण्यात स्थानिक □रा□र यशस्वी झालेला आहे.

प्रस्तावना :

मंदिर- □लेचा ऐतिहासिक वारसा लाभलेले डिगी हे गाव जळगाव जिल्ह्यातील पाचोरा तालुक्यामध्ये आहे. कन्नड तालुक्यातील (जि. औरंगाबाद) नागद पासुन ४ कि.मी. अंतरावर डिगी हे गाव आहे. चालुक्य, राष्ट्रकुट काल□डामध्ये कन्नड तालुकयातील नागद हे □व सामंत राजाचे राजधानीचे ठिकाण राहीलेले आहे. सध्या देवीचे मंदिर म्हणुन ओळखल्या जाणाऱ्या या मंदिरामध्ये देव-देवता, यक्ष-यक्षणी यांच्या योग, नृत्य-□यन व वादन अवस्थेतील अनेक मुर्तिशिल्प मंदिराच्या भिंतीवर, छतावर, स्तंभावर, चौकटीवर कोरण्यात आले आहेत.भारतामध्ये देव-देवता, यक्ष-यक्षणी यांचे मुर्तिशिल्प कोरण्याची परंपरा प्राचीन संस्कृती असलेल्या हडप्पा संस्कृतीच्या काळातही अस्तीत्वात असल्याचे दिसते. मानवाने आपल्या सारखेच देवदेवता कल्पुन मुर्ति साकारल्या पण या देवतांना विशिष्ठत्व प्राप्त करून देतांना काही विशेष बाबींचा अवलंब आशा प्रतिमामध्ये केलेला दिसतो. कालांतराने पौराणिक कथांवर आधारित देव-देवता, यक्ष, पशु-प्राणी यांच्या यांच्या प्रतिमा निर्माण करण्यात येऊ लागल्याचे मुर्तिशिल्पाच्या आयुधांवरून व त्यांच्या परिवार देवतांवरून स्पष्ट होते.

मंदिर स्थापत्य

□र्भ□ृह :

□र्भगृहासाठी वापरलेले चारही स्तंभ भिंतीमध्ये आहेत. गर्भगृहाचे वितान हे गोलाकार स्वरूपाचे असून ते उत्क्षिप्त१ प्रकारचे आहे. त्याच्या आतील वरच्या बाजूस नक्षी कोरण्यात आले आहे. सध्या गर्भगृहाच्या पाठ भिंतीला देवीचे आधुनिक मुर्तिशिल्प ठेवलेले आहे. गर्भगृहाची निर्मीती ही विष्णू या देवतेसाठी झालेली असल्याचे दिसते. गर्भगृहामध्ये विष्णूचे एक भग्न झालेले एक मुर्तिशिल्प आहे. हे मुर्तिशिल्प पुर्वी गर्भगृहामध्ये सध्या असलेल्या दगडी पट्टीवर आसनस्थ असावे या पट्टीच्या दर्शनी भागावर □रूडाचे मुर्तिशिल्प कोरलेले आहे आणि गरूड हे विष्णूचे वाहन आहे. तेव्हा विष□ या देवतेसाठीच या गर्भगृहाची निर्मीती झालेली आहे.

ार्भगृहाचे प्रवेशद्वार / द्वारशाखा :

प्रवेशद्वाराच्या चौकटीच्या ललाटबिंबवर गणेशाचे मुर्तिशिल्प आहे तर चौकटीच्या उंबज्यावर दर्शनी बाजुस किर्तीमु ारलेले आहेत. ललाटबिंबाच्यावर वादक, नृतिका यांचे मुर्तिशिल्पपट्ट आहे. गर्भगृहाची द्वारशाखा वेलपत्ती, स्तंभ व पत्र अशी त्रिशाखा२ स्वरूपाची आहे.

अंतराळ :

र्भगृहास व सभामंडपास जोडून अंतराळ आहे. अंतराळाचे वितान हे विलोभनीय आहे. आयताकरामध्ये निमुळते होत जाऊन वरच्या बाजुस गोलाकारामध्ये दोन्ही पाय गुडघ्यातुन मुडपलेले व दोन्ही हातांमध्ये माला धरलेले आणि कानामध्ये चक्राकार कुंडले असलेले एक मानवी मुर्तिशिल्प कोरलेले आहे.

सभामंडप :

मंदिराचे सभामंडप साधारण १२ फुट लांब व रूंद आकारचे असून त्यावरचे वितान गोलाकार स्वरूपाचे आहे. गोलाकारामध्ये निमुळते होत गेलेल्या सभामंडपावर गायक, वादक यांचे मुर्तिशिल्प कोरलेले आहेत. उत्क्षिप्त स्वरूपाच्या वितानाचे गोलाकार वर्तुळामध्ये नक्षी कोरलेले आहेत. सभामंडपासाठी सर्व स्तंभ हे भिंतीमध्ये आहेत.

मुखमंडप :

संभामंडपाला जोडुनच मुखमंडप हे अर्धखुले स्वरूपाचे आहे. मुमंडपामध्ये जाण्यासाठी ६ पायज्या निर्माण करण्यात आलेल्या आहेत. मुखमंडपास गोलाकार व चौकानी आकाराचे चार अर्धस्तंभ आहेत. या स्तंभावर हत्ती आपल्या सोंडीने एका मानवाला उलटे पकडलेले, किर्तीमुख व नृत्य करणारे मुर्तिशिल्प कोरलेले असून स्तंभाच्यावर तुळईला आधार देणारे किचक दाखवलेले आहेत. मुखमंडपामध्ये बसण्यासाठी कक्षासनाची व्यवस्था केलेली असावी.

बाह्यभा :

मंदिराचा बाह्यभाग हा अतिशय साध्या स्वरूपाचा आहे. मंदिराची निर्मीती साधारण ४ फुट उंचीच्या जगतीवर (पीठ) करण्यात आली आहे. पीठ हे साध्या स्वरूपाचे असुन सर्वात वर असलेल्या कपोताली या पट्टीवर मंदिराचे बांधकाम केलेले आहे. मंदिराच्या भिंतीच्या वरच्या बाजुस कपोताली, अंतरपत्र व कर्णिका यांचे थर असुन त्यावर छताची निर्मीती करण्यात आलेली आहे.

मुर्तिशिल्प

स्थानक विष्णु मुर्तिशिल्प

३ फुट उंच व १ फुट ३ इंच रूंद या आकाराचे स्थानक अवस्थेतील चुर्तभूज असलेले हे विष्णूचे मुर्तिशिल्प आहे. मुर्तिच्या डावीकडील एका हातात सुदर्शन चक्र आहे तर दुसरा हात तुटलेला आहे या हातामध्ये गदा धारण केलेला असुन तो उलटा धरलेला दावलेला आहे, तो स्पष्ट दिसतो. उजवीकडील एक हात कोपरापासुन वर केलेला असुन त्यामध्ये शंख धारण केलेले आहे. याच बाजुचा दुसरा हात पुर्णपणे तुटलेला आहे. हा हात अभयमुद्रेत खाली सोडलेला असावा. मुर्तीस दैवीप्रभावळ ३ असुन मस्तकावर करंडक स्वरूपाचा मुगूट धारण कलेला आहे. मुर्तिशिल्पावर कोरण्यात आलेले अलंकार व वस्त्र सुंदर दिसतात. मुर्तीच्या गळयामध्ये माळा ारलेली आहे. कंबरेवर कटीसुत्र असून धोतरासारखे वस्त्र धारण केलेले दाखविलेले आहे. कमरेखालील या वस्त्राची घडी स्पष्टपणे जाणवते. हातामध्ये मनगटावर कडे तर कानामध् कुण्डले कोरलेले आहेत. मुर्तिच्या उजव्या बाजुस दो-न मुर्तिशिल्प मुख्यमुर्तिपेक्षा उंचीने

□मी आकाराचे कोरण्यात आलेले असुन त्यापैकी एक स्थानक स्थितीतील स्त्रि मुर्तिशिल्प आहे. नमस्कार मुद्रेत असलेल्या या मुर्तिचे शिर तुटलेले आहे. ही मुर्ति लक्ष्मी किंवा सरस्वतीची ४ असावी.

□ारण मुख्य मुर्तिपेक्षा सरस्वती किंवा लक्ष्मी यांच्या प्रतिमा छोट्या दाखविण्यात येतात. तर दूसरे मुर्तिशिल्प याच मुर्तिच्या पायथ्याशी बसलेला असुन त्याची मान मुख्य मुर्तिच्या दिशेने वर केलेली दाखवलेले आहे. ही मुर्ति आयुधपुरूषाची५ असावी. एकंदर या मुर्तिशिल्पामध्ये दाखविलेले आयुध, अलंकार व परिवार देवता या सर्व बाबी वरून ही मुर्ति विष्णुच्या केशव प्रकारची आहे. विष्णुच्या विविध स्वरूपाच्या २४ प्रकारच्या मुर्ति आहेत, त्यापैकी केशव हा प्रकार आहे. दगडी शिळेवर कोरलेले हे विष्णुमुर्तिशिल्प मंदिराच्या □ाभाज्यामध्ये एक चौथरा असुन त्याच्या मधोमध दर्शनीय भागावर गरूडमुर्ति कोरलेली असुन त्यावर स्थापन □लेले असावे.

□ा□शिल्प :

भारतीय संस्कृतीमध्ये नाग पूजनाचे महत्व आहे. भारतातील जैन, बौद्ध व वैदिक धर्मामधील देवदेवतांसोबत६ नाग कोरण्याची परंपरा आहे. महाराष्ट्रातील दंडकारण्यात व सातवाहन काळात नाग संस्कृती अस्तीत्वात असल्याचे उल्लेख मिळतात. नागपुजा सर्पाच्या स्वरूपात केली जाते. प्रस्तुत नागशिल्प हे सभामंडपाच्या भिंतीवर कोरलेले आहे. दगडामध्ये छोटेसे देवकोष्टक कोरून त्यामध्ये ही मुर्ती □ोरण्यात आली आहे. मुर्तिच्या कमरेखालचा भाग हा सर्पाचा आहे त्याने वेटोळे घेतलेले दाखविलेले आहे. तर कमरेच्या वरचा भाग हा मानवी असून त्याने करंडक स्वरूपाचा बसका मुगूट धारण केलेला आहे. कानात कुंडले व गळयामध्ये माळ कोरलेले आहृे द्विभुज असलेल्या या मुर्तिच्या उजव्या हातात शक्तीचे प्रतिक असलेला भाला७ आहे, तर डाव्या मनगटाचा भाग तुटलेला असल्यामुळे या हातातील आयुध दिसत नाही. मस्तकाच्या वर पाच तोंड असलेल्या नागाने फणा काढून छत्र धरलेले आहे. अशा प्रकारच्या अर्धमानवी स्वरूपाच्या मुर्ति हडप्पा संस्कृतीमध्येही आढळून येतात. पण कन्नड तालुक्यातील नागद, पांगरा, साळेगाव, पिशोर इ. ठिकाणी नागशिल्प हे सापाच्या पूर्ण स्वरूपात दाखविलेले आहेत.

शिवमुर्तिशिल्प :

मंदिराच्या समोरच्या भिंतीवर समोरच्याच बाजुने हे शिवमुर्तिशिल्प कोरण्यात आले आहे. एका दगडामध्ये देवकोष्टक कोरून त्यामध्ये शिवाचे हे मुर्तिशिल्प तांडवनृत्य८ करत असल्याचे दाखविलेले आहे. शिवाच्या नटराज मुर्ति ह्या दक्षिण भारतीय मुर्तिकलेत बहुतेक ठिकाणी चर्तुभूज दाखवल्या आहेत. परंतु वेरूळच्या लेणीमध्ये अधिक हात दाखवले आहेत. चर्तुभूज असलेल्या या मुर्तिचा हात पुर्ण तुटलेला आहे. हा हात अभयमुद्रेत असावा. तर डाव्या हाताचे मनगट तुटलेले आहे. दुसज्या उजव्या हातात डमरू आहे तर डाव्या हातात त्रिशुल आहे. डोक्यावर जटाधारी मुगूट आहे. डाव्या पाय गुडघ्यापासुन थोडा वाकलेला दाखविलेला आहे तर उजवा पाय □ुघड्यातुन पुर्णपणे वाकुन तो डाव्या पायाच्या गुडघ्यावर ठेवलेला दिसतो. डाव्या पायाच्या बाजुला एक नंदी बसलेला आहे.

□रूड मूर्तिशिल्प :

मंदिराच्या गर्भगृहामध्ये असलेल्या दगडी पट्टीच्या दर्शनी भागावर गरुडाचे मुर्तिशिल्प आहे. गरूडाचे एक पाय गुडघ्यातुन पाठीमागे पुर्ण दुमडलेले आहे तर डावा पाय अर्धा दुमडलेला असुन याच पायावर तो बसलेला आहे. त्याचे दोन्ही हात नमस्कार मुद्रेत असून अशा मुद्रेस अंजली मुद्रा असे म्हणतात. गरूड हे विष्णुचे वाहन असल्यामुळेच या ठिकाणी त्याची निर्मीतीचे प्रयोजन असावे.

□णेशमुर्ति :

सभामंडपाच्या समोरच्या भिंतीवर देवकोष्टक कोरून स्थानक स्थितीतल गणेश मुर्ति कोरलेली आहे. मांगल्याचे प्रतिक असलेली ही मुर्ति चुर्तभूज असुन तिचे दोन हात कोपरातुन वर केलेले असून एका हातातील डमरू स्पष्ट दिसते. ठेंगणे शरीर, आखुड मांड्या, मोठे पोट, हत्तीची सोंड व मोठे कान ही वैशिष्ट्ये या मुर्तित दिसतात.

गायक, वादक व नृतिका :

नृत्य गायनाच्या साधनेतुन सभामंडपाची रचना करण्यात आली१०. सभामंडपाच्या वितानावर११ गायक, बासरी, वादक, ढोलकी, वादकांचे मुर्तिशिल्प कोरण्यात आले आहेत. त्यापैकी दोन स्त्री मुर्तिशिल्प आहेत. एका स्त्रिने गळयामध्ये ढोलकी लटकविलेली असुन दोन्ही हाताने ती ढोलकी वाजवत असल्याचे दाखविले आहे. या मुर्तिचा एक हात खांद्यापासुन तुटलेला आहे. कमरेतुन डाव्या बाजुस वाकलेल्या या मुर्तिचे दोन्ही पाय गुडघ्यातुन वाकलेले आहेत. डावा पाय टाचेवर उभारलेला असुन पायाचा समोरचा भाग थोडासा वर उचलेला दाखविलेला आहे. जणु तिच्या या पायावर ढोलकीचा भार आहे हे स्पष्ट होते. यामुर्तिशिल्पाच्या पायाखालच्या दगडावर विणा वादकाचे शिल्प कोरण्यात आले आहे. हे मुर्तिशिल्प चर्तुभूज असुन दोन्ही हाताने विणा पकडलेली आहे तर एका हातामध्ये घंटा आणि दुसरा हात खाली सोडलेला आहे. त्याचे दोन्ही पाय गुडघ्यातून वाकलेले असून उजवा पाय पाठीमागच्या बाजुस पुर्णपणे वाकलेला दाखविलेला आहे. हातातील दंडावर, मनगटावर तसेच पायामध्ये कडे धारण केलेले आहे. गळयामध्ये कंठ्यासारखे अलंकार असावे.

वितानावर अशाच प्रकारचे आणखी दोन मुर्तिशिल्प आहेत. नृत्यात मग्न असलेले स्त्रिमुर्तिशिल्प व या मुर्तिच्या पायाखालच्या शिळेवर बासरीवादकाचे शिल्प कोरण्यात आले आहे. नृतिकेचे दोन्ही पाय अर्धसम अवस्थेत वाकलेले आहेत. या मुर्तिचे दोन्ही योगिक मुद्रेत१२ आहेत. उजवा हात खांद्यापासुन वर उचलेला असुन अंगठा व इतर दोन बोटे एकमेकांना जोडलेली आहेत. अंगठ्याच्या बाजुची दोन बोटे हरणाच्या शिंगाप्रमाणे उभी केली आहेत, अशा प्रकाराला कर्तरीहस्त मुद्रा असे म्हणतात. डावा हात छातीपर्यंत उचलेला असुन अंगठा व त्याच्या बाजुचे बोट एकमेकांना जोडलेले असून इतर बोटे मोकळी आहेत, अशा मुद्रेस ज्ञानमुद्रा म्हणतात. दंडावर, मनगटावर कडे व पायामध्ये पैंजण आणि वेशभुषा अगदी रेखीवपणे कोरण्यात आल्यामुळे ही मुर्ति अतिशय सुंदर दिसते. या मुर्तिशिल्पाच्या खालच्या शिळेवर एक बासरी वादकाचे शिल्प कोरण्यात आले आहे. दोन हाताने बासरी चेहऱ्यासमोर धरलेली असून एका हाताचे एक बोट वर उचलेले आहे. दोन्ही पायाची साधी मांडी घालून आसनस्थ असलेले हे मुर्तिशिल्प आहे.

संदर्भसूची :

प्रत्यक्ष सर्वेक्षण दि. ०८.०६.२०१२

१. सुत्रधार मंडन विरजित - डॉ. र.पु. कुलकर्णी (भाषांतर)- प्रसादमंडन- महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई. प्रथम आवृत्ती २००१ पृ.क्र. ११५.
२. माटे म.श्री. प्राचीन कलाभारती, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती इ.स. १९९८, पृ.क्र. ११९.
३. डॉ. जोशी नि.पु. भारतीय मूर्तिशास्त्र - महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मीती मंडळ, नागपुर, आवृत्ती - १९७९, पृ.क्र. ४८.
४. डॉ. खरे गणेश हरी, मुर्तिविज्ञान - भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, प्रथमावृत्ती - इ.स. १९३९ पुर्नमुद्रण - २०१२, पृ.क्र. ७६
५. डॉ. जोशी नि.पु. भारतीय मुर्तिशास्त्र - उपरोक्त पृ.क्र. ५३.
६. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), भारतीय संस्कृती कोश, खंड-४, भारतीय संस्कृतीकोश मंडळ, पुणे, प्रथमावृत्ती १९८७, पुर्नमुद्रण - १९८८ पृ.क्र. ७३९- ७४०.
७. डॉ. खरे गणेश हरी, मूर्तिविज्ञान - उपरोक्त, पृ.क्र. २१२.
८. कित्ता, पृ.क्र. ११५.
९. माटे म.श्री. प्राचीन कलाभारती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती इ.स. १९९८, पृ.क्र. १४१.
१०. अहिरराव प्र.रा. खजुराहो, उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, इ.स. २००१ पृ.क्र. १७-१८.
११. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), मराठी विश्वकोष, खंड-१४, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, इ.स. १९९५ पृ.क्र. ७०.
१२. डॉ. खरे गणेश हरी, मूर्तिविज्ञान - उपरोक्त, पृ.क्र. २०९-२१०.